

Vanameistri lahkumine

In memoriam Heinz
von zur Mühlen
(1914–2005)

Heinakuu esimesel päeval lahkus Saksamaal igavikuteele dr. Heinz von zur Mühlen. Balti ajalooteadus on kaotanud ühe oma väljapaistvamaid esindajaid, Liivimaa ja Tallinna keskaja sügava tundja ning viljaka uurija, mehe, keda kolleegid ja sõbrad võisid tunnustavalt pidada Balti ajalookirjutuse *Altmeister*¹iks. Alles hiljaaegu, läinud aasta jõulukuul tähistati Mühleni 90. sünnipäeva ning vanameistri suureks juubelikaks ilmus esinduslik pühendusteos.² Kõrge iga, ütleksid baltisaksa seltskonnas Mühleni kohta vanad sõbrad ja tuttavad. Hämmastav iga, ütleksid ajaloolastest ametivennad, kes jälginud ja lugenud juubilariteaduslikke töid, kuid pole võib-olla endale täiel määral teadvustanud, et Heinz von zur Mühleni viimane suur publikatsioon² ilmus veel autori 89. eluaastal! Ennatlikult ja mingil määral emotsionaalselt võiks rääkida koguni Mühleni fenomenist baltisaksa ajalookirjutuse ajaloos. Niisugune arvamine teeb aga lühema sissevaate sõnastamise Mühleni pikast eluteest ja ulatuslikust teadusloomingust vahetult pärast vanameistri manalasse varisemist üpris keeruliseks.

Mühleni maisel teekonnal oli kaks kodumaad, Eesti ja Saksamaa, tema vaimne looming sai aga oma innustuse ning oli pühendatud ennekõike sünnimaale, Eestile. Heinrich (Heinz) von zur Mühlen sündis 26. detsembril 1914 Tallinna Niguliste kiriku pastori ja hilisema praosti Konrad v. zur Mühleni (1868–1945) pojana. Ajalugu ise vajutas sügava pitseri noore Mühleni nagu ka paljude baltisakslastest eakaaslaste lapsepõlvele ja noorusele. Isa kahekordne Siberisse küüditamine (1915–1917, 1918), Eesti iseseisvuse sünn ja Vabadussõda, saksa vähe-rahvuse elukorralduse uus raamistik Eesti Vabariigis ja sealhulgas ka Tallinna Toomkiriku võõrandamine saksa koguduselt 1927. aastal olid need tegurid, mis vormisid noore Mühleni kujunemisaastate eluhoiakuid ja mentaliteeti. Kui lisada neile mõjutustele isa harrastused perekonnaloo uurimisel ja Tallinna Toomkooli direktori ja ajalooõpetaja Alexander Winkleri käe all saadud eeskujulik haridus, siis võime mõista, miks Heinz v. zur Mühlen astus 1934. aastal Tartu Ülikooli ajalugu õppima. Ent kõr-

¹ Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag. Herausgegeben von Bernhart Jähmig und Klaus Militzer. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 12). Lit Verlag, Münster, 2004.

² H. von zur Mühlen. Schosslisten der Stadt Reval 1369–1372. – Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands, Bd. 48 (2002). Saur, München, 2003, lk. 117–218.

gemad akadeemilised sihid Tartus jäid Mühlenil saavutamata, sest ajalugu segas taas kord vahele. 1939. aasta sügisel lahkus ta baltisakslaste ümberasumise käigus kodumaalt, et jõuda sakslaste poolt okupeeritud Poolasse.

Posenis leidis Mühlen mõneks ajaks teenistust muuseumiametnikuna ning tal õnnestus 1940. aastal jätkata stuudiumi Breslaus. Prof. Hermann Aubini käe all alustas ta doktoritöö kirjutamist mõisamajanduse kujunemisest Oberglogau piirkonnas Ülem-Sileesias. Kuigi Mühlen kutsuti enne töö lõpetamist väeteenistusse, õnnestus tal väitekirja sõja ajal Breslaus küll esitada, ent mitte kaitsta, käsikiri ise läks sõja aga kaotsi. Alles pärast sõda, kui Mühlen oli vabanenud Vene sõjavangist, suutis ta väitekirja suures osas mälu järgi taastada ning 1947. aastal Hamburgis prof. Aubini juures promoveeruda.³ Teaduskraadi saamine oli Mühlenile küll kinnituseks ajaloolase kutsealase pädevuse kohta, kuid professionaalset ajaloolast temast ei saanud, selleks olid sõjajärgsel Saksamaal võimalused äärmiselt ahtad. Ta leidis esmalt tööd Saksa Punase Risti juures ning oli aastail 1956–1979 ametnikuna riigiteenistuses. See Mühleni eluloo iseenesest kuiv fakt tähendab aga, et kogu tema ajaloolane tegevus toimus ametitööst vabal ajal ning hiljem veerand sajandit pensionipõlves.

Mühleni suundumises Balti ajaloo ehk õigemini kodumaa ajaloo uurimisele oli vahetu mõju Hamburgi Ülikooli professoril ja endisel Tallinna Linnaarhiivi juhatajal Paul Johansenil (1901–1965). Nende koostöö sai alguse 1951. aastal, mil Johansen vajas kaasautorit sakslaste ja eestlaste vahekorda keskaegses Tallinnas käsitleva suurema uurimuse koostamisel. Kuigi Johansen oli asunud seda teemat uurima juba 1930. aastail Tallinnas ja avaldanud mitu vastavat artiklit ning kogunud rikkaliku materjali, vajas selle uurimuse teokssaamine n.-ö. põhitöö kõrvalt kaks aastakümnet. Johanseni surma järel, 1965. aastal jäi mahuka käsikirja lõpetamine

ainuüksi Mühleni ülesandeks. Kahe ajaloolase ühistööna valminud 555-leheküljeline teos “Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval” ilmus 1973. aastal ning on sellest ajast saati olnud möödapääsmatu käsiraamat kõigile, kes Tallinna vanema ajalooa tegeleud.⁴ Mühleni osakaal selle standardteose kaasautorina on tegelikult suurem, kui ta ise seda eessõnas tööjaotuse kohta selgitab. Tema sulest pärinevad teose sissejuhatav peatükk, siis aga keskaegse Tallinna rahvastiku analüüs (III ptk.) ning eriti instruktiivne käsitlus mittesakslaste osast linnamajanduses, -valitsemises ja sotsiaalelus (IV ptk.), samuti eestlaste õiguslikust olukorrast (V ptk.). Lisaks sellele viis Mühlen lõpule töö viimase ja vast kõige nõudlikuma peatüki sakslaste ja eestlaste eristumise ja sulandumise ilminguist, mis Johansenil pooleli jäi. “Deutsch und Undeutsch” ilmumisega oli Mühlen suveräänselt tõusnud Tallinna vanema ajaloo ja ka Liivimaa keskaja parimaks asjatundjaks. Niisugune järelendus on põhjendatud, kuid Mühlen oli oma süvenemist ja pädevust Tallinna vanema ajaloo, iseäranis aga rahvastikuloo uurimisel tõestanud rea түsedate ja tänaseks klassikaliseks kujunenud artiklitega juba enne suurteose ilmumist.⁵ Mõistagi sündisid need publikatsioonid “Deutsch und Undeutsch” koostamisel tehtud eeltöödest ja Johanseni seisukohtade edasiarendusena. Tinglikult võiks välja eraldada kolm Tallinna ajaloo teemat, millele Mühleni uurijahuvi eriti keskendus – linna tekkelugu,⁶ sakslaste ja eestlaste vahekord hiliskeskajal ning rahvastikulugu (arv, rahvuslik ja sotsiaalne koosseis). Mühleni uurimused Tallinna ajaloo ja historiograafiline panus väärivad tulevikus kindlasti iseseisvat vaatlust. Juba praegu tuleb esile tõsta tema skrupulooset analüüsi Tallinna 1538. aasta maksunimistust (1970), mis andis täiesti uudse tulemuse Tallinna kaupmeeskonna jätkuvast ja intensiivsest sisserändest või teisisõnu fluktuueerumisest, aga

³ Osaliselt publitseeritud: H. von zur Mühlen. Zur Entstehung der Guts herrschaft in Oberschlesien. Die bevölkerungs- und wirtschaftsgeschichtlichen Verhältnisse in der Herrschaft Oberglogau bis zum 18. Jahrhundert. – Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Bd. 38, 1951, lk. 334–360.

⁴ P. Johansen (†), H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, Bd. 15). Böhlau, Köln, Wien, 1973.

⁵ H. von zur Mühlen. Versuch einer soziologischen Erfassung der Bevölkerung Revals im Spätmittelalter. – Hansische Geschichtsblätter 1957, nr. 75, lk. 48–69; Siedlungskontinuität und Rechtslage der Esten in Reval von der vordeutschen Zeit bis zum Spätmittelalter. – Zeitschrift für Ostforschung, 18. Jg. (1969), lk. 630–654; Drei Revaler Einwohnerlisten aus dem 15. und 16. Jahrhundert. – Zeitschrift für Ostforschung, 19. Jg. (1970), lk. 699–744;

⁶ Vt. nt. H. von zur Mühlen. Zur wissenschaftlichen Diskussion über den Ursprung Revals. – Zeitschrift für Ostforschung, 35. Jg. (1984), lk. 508–533.

täpsustas ka Tallinna rahvaarvu ning eestlaste suure osakaalu linnas.

Riigiteenistusest vanaduspuhkusele jäädes pühendus Mühlen täielikult uurimistööle ja kirjutamisele. Tema järgmiseks “projektiks” kujunes Mühlenite suguvõsa ajalugu 300 aasta vältel Narva, Tallinna ja õigupoolest kogu Baltikumi ajaloo taustal.⁷ Mühlen vältis selles teoses teadlikult puhtgeneaoloogilist laadi ja stiili, tema põhiideeks oli ühendada linnaajalugu perekonنالooaga, esimest abstraheritud kaugusest inimlikku lähedusse tuua ning “... valgust ja varju eluga täita...”. Mühleni kui ajalookirjutaja stiil on selles põnevas ja paiguti seiklusliku sisuga teoses lausa nauditav, kaotamata samas hetkeksi uurija objektiivsust ja ka kriitilisust oma kaugete esivanemate tegudest jutustamisel. Mühlenite suguvõsa alguses seisab Narva bürgermeister ja kaupmees Hermann tor Molen, kellest Mühlen kirjutas eraldi uurimuse, mis on jäänud väärtuslikuks artikliks 16. sajandi Liivimaa kaubandusloos.⁸

Kõigi nende tuumakate uurimuste taustal ei tohiks siiski jääda muljet Heinz von zur Mühlenist kui eraõpetlasest. Balti teadlasi ühendavaks institutsiooniks Saksamaal on Balti Ajalookomisjon (*Baltische Historische Kommission*), mille korraliseks liikmeks valiti Mühlen 1963. aastal, kuigi ta oli BHK korralisel aastakonverentsil (*Baltisches Historikertreffen*) esinenud ettekandega juba 1956. aastal. Alates 1980. aastatest oli Mühlen seotud paljude BHK suuremate publitseerimisprojektidega. 1981. aastal tegi BHK talle ülesandeks “Baltisches historisches Ortslexikon’i” väljaandmise, mis tegelikult tähendas aeganõudvat toimetamist, täiendamist ja kirjutamist, et Gertrud Westermanni ja Hans Feldmanni eeltööd lõpule viia. Tagantjärele

mõeldes oli valik ainuõige, üksnes Mühleni eruditsioon ja töökus tagasid Eesti ja Läti ajalooliste kohaleksikonide ilmumise.⁹

Ka teine samal ajal lõpule jõudnud BHK suurprojekt “Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung” sisaldab Mühleni sulest ainulaadse ülevaate baltisaksa ajalookirjutuse ajaloost sõdadevahelises Eestis.¹⁰ Publikatsioonide tiheduse järgi võiks arvata, et Mühleni loominguline apogee oli just nimelt 1980. aastatel, kuid see polnud vanameistri puhul reeglilik. Kui Gert von Pistohlkors võttis vastu Berliini Siedleri kirjastuse ettepaneku koostada sarjale “Deutsche Geschichte im Osten Europas” koguteos Baltimaade ajaloost, siis valis ta kaasautoriteks Heinz von zur Mühleni ja Michael Garleffi. Niisiis on saksakeelses õpetatud maailmas käibel Balti ajaloo mahukas standardteos,¹¹ kus kogu vanema ajaloo käsitus ristiusustamisest kuni Põhjasõja lõpuni (Kura-maa hertsogiriigi puhul aga kuni 1795) pärineb Mühlenilt. Samas ei tohi unustada ka asjaolu, et pea kõik Vana-Liivimaa käsitlevad artiklid parimas keskajaloo käsiraamatus “Lexikon des Mittelalters” (9 köidet, 1980–1998) valmisid vanameistri töötoas Neubibergis.

Suutmata hõlmata kõiki Mühleni pikemaid või lühemaid kirjutisi, ei saa ometi vaikides mööduda Mühleni eluõhtu ühest erilisest meistritööst. Aastakümneid pärast Johanseni surma oodati, et leiduks ometi keegi asjatundlik ajaloolane, kes editeeriks tema lõpetamata jäänud uurimuse Balthasar Russowist. Lõpuks pöörduti ikkagi Heinz von zur Mühleni poole ja Paul Johanseni viimane uurimus ilmus postuumselt 1996. aastal.¹² Kuidagi ei saa varjata imetlust, millise oskuse, materjalitundmise ja johansenliku stiiliga on Heinz von zur Mühlen

⁷ H. von zur Mühlen. Reval vom 16. bis zum 18. Jahrhundert: Gestalten und Generationen eines Ratsgeschlechts. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Bd. 6). Böhlau, Köln, Wien, 1985.

⁸ H. von zur Mühlen. Handel und Politik in der Mitte des 16. Jahrhunderts im Spiegel der Biographie Hermen tor Mölens aus Narva. – Zeitschrift für Ostforschung, 24. Jg. (1975), lk. 626–673.

⁹ Baltisches historisches Ortslexikon. Begonnen von Hans Feldmann, herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. Teil I: Estland. Bearb. von G. Westermann. Böhlau, Köln, Wien, 1985; Teil II: Lettland. Bearb. von Hans Feldmann, Richard von Kymmel, Dagmar Lydike, Heinz von zur Mühlen, Clara Redlich, Sigrid Weikert-Girgensohn. Böhlau, Köln, Wien, 1990.

¹⁰ H. von zur Mühlen. Die deutschbaltische Geschichtsschreibung 1918–1939/45 in Estland. – Georg von Rauch (Hg.). Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, Bd. 20). Böhlau, Köln, Wien, 1986, lk. 339–369.

¹¹ Deutsche Geschichte im Osten Europas: Baltische Länder. Hrsg. v. G. von Pistohlkors. Siedler, Berlin, 1994. Kordustrükina ilmunud ka 2002.

¹² P. Johansen. Balthasar Russow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlass ergänzt und herausgegeben von H. von zur Mühlen. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte; Bd. 14). Böhlau, Köln, Wien, 1996.

käsitakse täiendanud ja toimetanud, pretendeerimata samas kaasautori aule, mida ta tegelikult väärinuks.

Lastes linnulennul silme eest läbi Heinz von zur Mühleni olulisemad teadusuuringused, tekib tahtmatult küsimus, mil määral tunti ja tunnustati tema tööd vanal kodumaal ning millised olid Mühleni enda kontaktid Eestiga ja siinsete kolleegidega. Tänapäeval võib tunduda üllatavana tõsiasi, et kõiki Mühleni tähtsamaid töid on Eestis tuntud, kasutatud, tsiteeritud ja ka arvestatud,¹³ seda koguni viimasel Vene ajal, mis paraku ei sobi kokku kandiliste arusaamadega Eesti NSV hermeetilisest suletusest. Teisalt võime jällegi mõista keskaegse Tallinna uurimise kimbatust olukorras, kus Tallinna Linnaarhiivi kogud olid kuni 1990. aastani lõhestatud Tallinna ja Koblenzi vahel. Praktiline uurimistöö keskaegsest Tallinnast lausa sundis Eestis ilmunud kirjanduse arvessevõtmist ning ka puuduvate allikateadete hankimist. Üks varasemaid vahe- tuid kontakte tekkis Mühlenil Lennart Meriga, mil ajaloolasest kirjanik osales 1975. aastal Thomas Manni juubelisümposiumil Münchenis. Lennart Meri reisikirjas olev passaaž vest- lusest Mühleniga Tallinna tekkimisest ja eesti ajaloolastest on soe ja südamlük.¹⁴ Kahe mehe sõprus jäi püsima ja õieti on just Lennart Meri hinnanud kõrgelt Mühleni teadmisi ja teeneid. Paavst Johannes Paulus II külaskäiguks Eestisse 10. sept. 1993 tellis president Meri just Heinz von zur Mühlenilt kirjutise Eesti ristiusustamise algusest, see ilmus Eesti päevalehtedes.¹⁵ 2001. aastal austas president Meri teda Maarjamaa Risti III järgu ordeniga ja aasta hiljem tunnustas ka Tallinna Linnavalitsus Heinz von zur Mühleni panust oma sünnilinna ajaloo uurimisse Tallinna teenetemärgiga. Pärast Suurt Pööret külastas vanameister mitmel korral oma vana kodumaad, sidemed tihenesid ja ta avaldas ka mõned ar-

tiiklid Eesti väljaannetes.¹⁶ Viimati 2002. aasta septembris Tallinnas viibides osales ta Eestimaa Rüütelkonna 750. aastapäeva pidustustel ja lasi end austada Tallinna Raekojas. Ta oli endiselt ärksa vaimuga, uudishimulik küsija ja tähelepa- nelik kuulaja, aimamata vist isegi, et tookordne reis Tallinna jääb viimaseks.

Käesoleva aasta 21.–22. mail Göttingenis toimunud 58. *Baltisches Historikertreffen*’ist Heinz von zur Mühlen osa ei võtnud. Baltisak- sa ajaloolaste vana põlvkonna read olid juba aastaid tagasi hõrenema hakanud, kuid tol suvistepühade nädalavahetusel Göttingenis ei teadnud me veel, et ka BHK auliige dr. Heinz von zur Mühlen ei naase enam kunagi traditsioo- nilisse ja tuntud konverentsisaali. Vanameister on nüüd lahkunud, jäävad üksnes tema arvukad uurimused ning mälestus tagasihoidlikust ja baltisaksalikult soliidsest härrasmehest, kes oma mõtte, sule ja tööga on hindamatul määral rikastanud Eesti, eestlaste ja Tallinna vanema ajaloo mõistmist.

Jüri Kivimäe
(Toronto)

¹³ P. Ariste. Tähelepandav teos Tallinna eestlastest XIV–XVI sajandil. – Keel ja Kirjandus 1974, nr. 8, lk. 504–508. “Vana Tallinna” I (V) köites (Tallinn, 1991) ilmusid Lilian Kotteri arvustus (lk. 78–79) tema artiklile Tallinna tekke teaduslikust diskussioonist (1984) ja siinkirjutaja retsensioon tema monograafiale “Reval vom 16. bis 18. Jahrhundert” (1985); I. Jürjo. Tähelepanuväärne koguteos (G. v. Rauch. Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung). – Keel ja Kirjandus 1988, lk. 247–250; S. Vahtre, T. Rosenberg. Raamat baltisakslaste ajaloost ja mitte ainult sellest. – Kleio 1996, nr. 1 (15), lk. 46–49; J. Kivimäe. Uurimus Balthasar Russowist ja tema kroonikast. – Keel ja Kirjandus 1999, nr. 4, lk. 285–289.

¹⁴ L. Meri. Manniga ja Mannita. – Looming 1976, nr. 1, lk. 96.

¹⁵ H. von zur Mühlen. Kristliku misjonitöö algusest Eestis. – Rahva Hääli 09.09.1993, nr. 206.

¹⁶ H. von zur Mühlen. Portugallase röövimine Tallinnast. – Vana Tallinn V (IX). Tallinn, 1995, lk. 58–64; Die mittelalterliche Agrarstruktur Alt-Livlands im ostmitteleuropäischen Vergleich. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koost. A. Andresen. Tartu, 2001, lk. 123–145.